



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

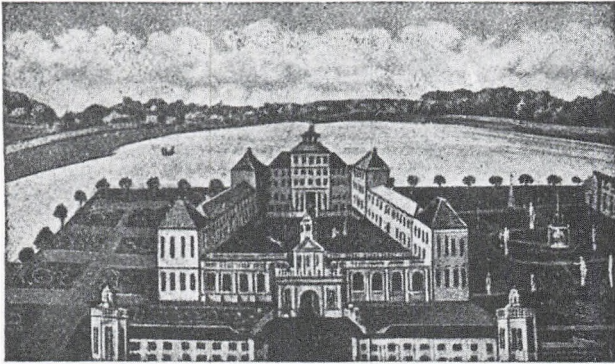
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk Forening for Graasten by og egn



1992

Forsidebilledet:
Munkemølle i flammer maj 1945
(Lokalhistorisk Arkiv)



Billedet, der viser Graasten Slot ca. 1750, har foreningen modtaget som gave af Ahlmannstiftelsen

HISTORISK FORENING
FOR
GRAASTEN BY OG EGN

ÅRSSKRIFT 1992

Indhold

Munkemølle

3

Tvingholm

25

»E Armhus«

34

»Hofjødernes« i Trappen

35

Lidt om Adsbøl sogn

43

Årets gang 1991

53

Historisk Forening 1991

59

Munkemølle

I 1945 brændte en af Danmarks ældste vandmøller, ja måske den ældste. Munkemølle ved Flensborg fjord. Det var otte år siden, at de to store vandhjul, et overfalds- og et underfaldshjul var holdt op at dreje. Som senere omtalt var det en læge i Flensborg, der var ejer. Han ville ikke genopbygge møllen. Dens saga var endt. Nye tiders teknik, maskiner og transportmuligheder havde gjort møllen overflødig, og realistisk set var egnen – uanset den smukke beliggenhed – ganske uegnet til en virksomhed.



Det gamle stuehus.



Det »nye« stuehus. (Privateje)

Af Munkemøllens tidligere storhed og anselige bygningskompleks er nu kun tre bygninger tilbage. Det »nye« stuehus, bygget 1811. En af-tægtsbolig bygget omkring 1860, og måske møllens ældste stuehus, der gennem ca. 150 år har gjort tjeneste som stald og lade, for så atter i 1964 at blive bygget om til beboelse.

Hvor gammel møllen med sikkerhed er vides ikke. Navnet tyder på, at den er bygget eller i al fald har tilhørt munke, og det er berettiget at tro, at den har tilhørt Ryd Kloster, som blev indviet 1210, og som havde jord både nord og syd for fjorden.

Møllen har allerede været i gang, da Danmarks dynamiske konge og genrejser – Valdemar Atterdag – og vort lands betydeligste mølle-bygger, da han i sin regeringstid påbød, at intet vand måtte løbe i stranden, før det havde gjort nytte.

Man mener, der i Middelalderen var ca. 3.000 vandmøller, og endnu ved dette århundredes begyndelse var der et betragteligt antal,

men i vore dage er tallet skrumpet ind til ca. 60, og af dem kan kun få male korn, men er restaureret, så man kan se, hvorledes de virkede. Her i Graasten kommune har vi udover Munkemølle kendskab til en anden vandmølle, der lå i Adsbøl. Den nedbrændte i begyndelsen af 1700-tallet og blev ikke genopbygget.

Om Munkemølles ældre historie findes kun lidt skriftligt. Først i 1582 nævnes møllen i delingsakterne, da Frederik II deler arven efter hertug Hans den ældre med sin bror hertug Hans den yngre. Ved denne deling får hertug Hans d.y. Ryd Kloster og også møllen. Hertug Hans nedbryder klostret, og hvor det stod, byggede han sit smukke slot, Glücksborg (Lyksborg).

Hertug Hans ville gerne udvide sit lille hertugdømme. Han købte jord og gårde op på Als og Sundeved, og efter hans død fulgte sønnen hertug Filip i hans fodspor. I 1648 fik han mulighed for at købe Graasten gods af den fallerede Hans Ahlefeldt. Ifølge købekontrakten gik grænseskillet for det graastenske gods fra det salte vand ved Nalmadebro (Sildekulen) op langs Rinkenæs, Frederikskobbøl, Ladegård, Grøngrøft, Kiding, Bojskov, Avnbøl og Adsbøl skove og marker, og igen til det salte vand ved Adsbøl Å.

Det blev imidlertid kun et kort åremål, hertugen kunne glæde sig over sine herligheder. I 1657 brød krigen ud med svenskerne, og både fjender og venner drog hærgende gennem landsdelen. Der blev stor pengeknaphed, og meget skulle genopbygges efter krigens hærgen, så hertug Filip måtte skille sig af med de graastenske godser for at få likvide midler. Det blev storkansleren Frederik Ahlefeldt, der købte slægtens tidligere besiddelse tilbage den 1. juli 1662. Og med i købet var Munkemølle.

Slægten Ahlefeldt var uhyre velhavende, men den brugte også mange penge til bygningen af det pragtfulde slot, til fester og luksus, så formuen forsvandt, og 1721 gik Carl Ahlefeldt konkurs, og alt kom på tvangsauktion på Gottorp i 1725. I auktionskataloget er Munkemølle nævnt: »Den er bortforpagtet til Gørris Rasmussen med hustru og datter for en årlig afgift på 200 rdl.« Det kan efter den tids pengeforhold synes at være en ret betydelig forpagtningsafgift, men møllen

havde mange kunder, da alle beboerne i nedennævnte byer, som hørte under de graastenske godser, skulle benytte møllen. Tørsbøl, Kværs, Rinkenæs, Holbøl, Hokkerup, Vilsbæk, Undelev, og de Bækken kådnere, og de som forhen har hørt til Adsbøl mølle, desuden Avnbøl, Bojskov, Fiskbæk, Graasten og Kelstrup.

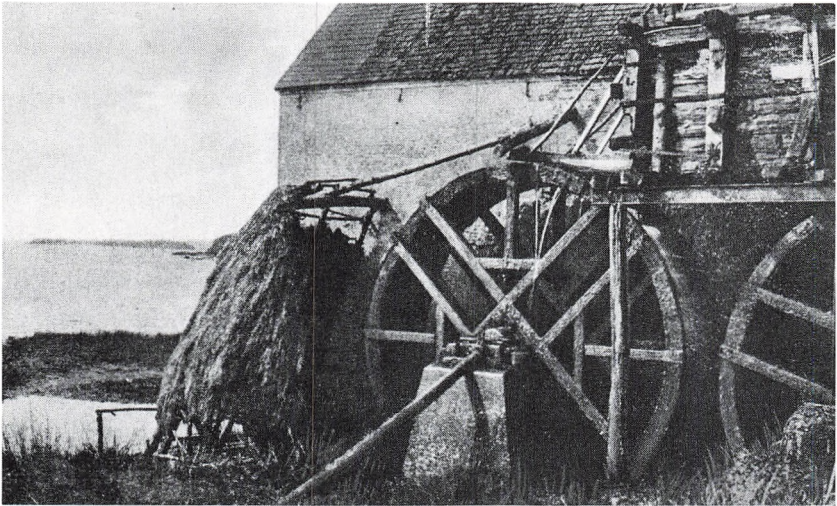
Møllen

Hvorledes den første Munkemølle har set ud, kan der kun gisnes om. Noget større bygningsværk har det næppe været, men efter al sandsynlighed har den kun været forsynet med et underfaldshjul, hvilket vil sige, at det vand, der drev hjulet, løb under det, ledet dertil fra mølledammen igennem en sluse med et fald på ca. 1 meter.

Overfaldshjul kendte først på et senere tidspunkt, nemlig omkring år. 1600.

I den i 1945 nedbrændte mølle fandt man en bjælke, i hvilken årstallet 1640 var indhugget, så der har nok på et tidspunkt fundet en ombygning sted, og møllen er måske ved denne lejlighed tillige blevet forsynet med et overfaldshjul, og møllen har på denne måde kunnet udnytte vandet to gange, og i de næste ca. 300 år har malet korn for omegnens beboere.

Selve møllen hvilede på et fundament af meget store marksten, der endnu anes bag en senere tids cementpuds. Ovenpå dette fundament var så selve møllebygningen opført af teglsten fra et af de nærliggende teglværker, som egnen var rig på. Taget var med halvvalm, og tagdækningen var med træspåner. Møllen har været ca. 14 m lang, ca. 9 m bred, og højden har været ca. 14 meter. De to vandhjul var ved møllens østlige langside, og til beskyttelse af hjulene var der over dem bygget et stråttækket tag. Hjulene var af anselig størrelse, det største 5 m i diameter og det andet ca. 4 m. Når møllegæsterne ad snoede og bakkede veje kom til møllen, gik det sidste stykke i strandkanten til møllens



Møllen er begyndt at gå i forfald.
Det stråttækte tag er der kun lidt af tilbage. Ca. 1924.
(Lokalhistorisk Arkiv)

sydlige gavl, hvor kornet blev hejset op på det øverste loft gennem en lem. Der kom også folk sejlene til møllen i robåde eller små sejlbåde. De lagde så til ved en lille mole, som stadig ses, og ad den bar de så kornet på nakken det sidste stykke ind til møllen.

Alt i møllen var af træ. De store aksler var af egetræ og tandhjulene af bøg. Møllen havde to kværne, og kværnstenene var ca. 1 m i diameter. Disse møllesten blev som regel købt i Tyskland i Andermath i Eifelbjergene, hvor der var en stenart, der var særlig egnet til kværnsten. I nogle papirer fra 1798 står der » – ist für Hoch Fürstliche Rechnung ein neues Mühlenstein nach Munk Mühle geliefert.« Og der er så en redegørelse for, hvorledes udgifterne til den nye sten skal fordeles mellem de graastenske undersætter i Skodsbøl, Nybøl, Adsbøl, Kelstrup, Rinkenæs, Alnor, Stubom og Røllum.

Mølleforpagtere og ejere

Det er omtalt, at forpagteren i 1725 hed Gørris Rasmussen, men han er ikke den første, vi har navn på. Ved at blade i Skyld- og Pante-protokoller og Rinkenæs kirkebøger dukker flere op. I Skyldprotokol-len fra 1709 ses det, at forpagteren hedder Hans Hansen, han dør 1710, og året efter gøres boet op, og det er kun lidt, der bliver til familien at leve for. Enken får 17 rdl. To sønner hver 17 rdl., og to døtre må nøjes med 8 rdl.

Det er tilsyneladende ikke ligefrem en guldgrube at være forpagter. Ganske vist skal han ikke betale købet af kværnstene, men det påhviler ham at bære udgifterne til stenens vedligeholdelse. Den bliver jo slidt, så kornet ikke bliver malet fint. Derfor er det nødvendigt med mellemrum at hugge rillerne op. Nogle møllere kunne selv udføre dette, men andre måtte betale særligt uddannede håndværkere til at »bilde« sten, som det kaldtes. Det var mest rug, der blev dyrket, først senere kom byg, hvede og boghvede. Rugkorn blev også meget brugt til betaling af afgifter. Det maledede rug blev brugt til rugbrødsbagning, men da melet ikke var sigtet, må man vel kalde det fuldkornsbrød, der blev bagt, med mindre husmoderen selv sigtede melet, så skallerne ikke kom med.

Et indblik i, hvorledes en forpagter var stillet får vi gennem en forpagtningskontrakt. De var gerne på seks eller tolv år. Mølleforpagter Thomas Nissen får 1738 sin kontrakt fornyet. Den er meget udførlig, delt op i seks afsnit, affattet på tysk, men her oversat.

I første afsnit nævnes, at Thomas Nissen overtager Munkemølle med stuehus og de andre dertil hørende bygninger, og retten til de til møllen hørende kirkestole i Rinkenæs kirke. Kontrakten skal træde i kraft fra majdag 1738.

I det næste afsnit tales der om, at møllen overtages i den stand, den forefindes, og om de forpligtelser mølleren har til vedligeholdelse. Der gives ham tilsagn om, at han efter behov og nødvendighed kan få egetræ og bøgetræ anvist, men at dette træ kun må bruges til reparationer, mens øvrige udgifter til arbejds løn og jern må han selv udrede.

I det tredje afsnit nævnes, at møllegæsterne er forpligtet til i henhold til plovtalet (gårdenes størrelse) at deltage i anskaffelsesudgifterne til møllestene, ligeledes skal møllegæsterne efter gammel sædvane, når det fordres, deltage i arbejdet med vedligeholdelse af mølledammen og dæmningen.

I fjerde afsnit fastsættes, at mølleren af hvert bol (gård) skal have 10 skæpper rug for at male kornet. Det skal males godt og i den rækkefølge, det bliver bragt til møllen. Af fremmede møllegæster – hvilket vil sige folk, der ikke er tvangsbundet til Munkemølle – må han tage en kvart skæppe for hver 6 skæpper, han maler. Forpagteren får også ret til et stykke tørvejord i Kelstrup mose.

Femte punkt i kontrakten fremhæver, at korn fra den højfyrstelige husholdning skal males uden afgift, og det samme gælder for de, der tidligere var lagt under den nu nedbrændte Adsbøl mølle. Der er også en bestemmelse om, at mølleren årligt vil få anvist det nødvendige træ til indhegning, men at han med flid snarest skal sørge for ved plantning at lave levende hegn.

I sjette og sidste afsnit behandles, hvad mølleren skal betale kontant. For møllen, bygningerne og landbrugsjorden skal han for arvefæstet én gang for alle betale 510 rdl. og desuden årligt 200 rdl. Desuden følger med forpagtningen ret til at brygge øl og brændevin, og det var en ganske god biindtægt.

Kontrakten er underskrevet på Graasten den 21. april 1738 med Chr. August, hertug af Holstein.

I et tillæg til kontrakten var der en fortegnelse over den årlige mølleafgift fra de tvangsbundne bol (gårde) og kåd (husmandssteder), og det er opgjort til 43 bol, der hver skal betale 10 skæpper rug. Desuden skal der betales til mølleforpagteren af bol på de graastenske godser, herregårde, Fiskbæk og Kelstrup, samt indbyggerne i Graasten, hvis de

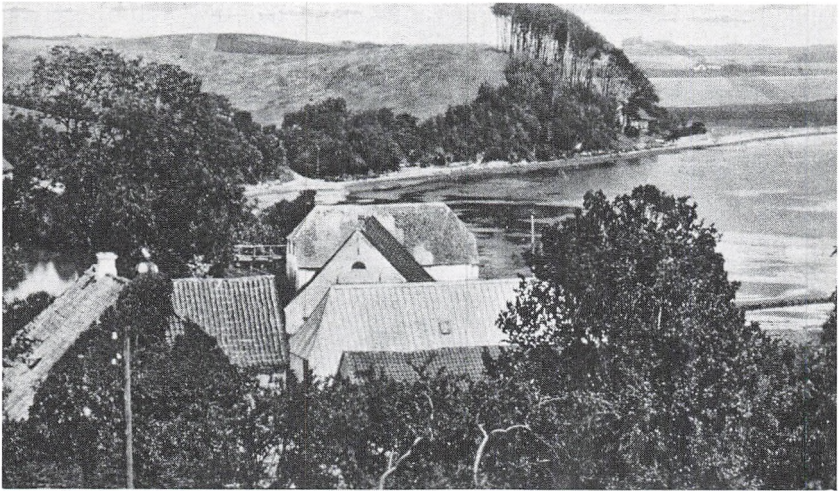
ikke af anden grund er fritaget for at betale til mølleren. Da der ikke foreligger et nøjagtigt regnskab, kan der ikke gives nøjagtige tal, men kun på grundlag af antallet af bol og kåd kan man skønne, at mølleren får ca. 65-70 tdr. korn om året.

Vedligeholdelse af bygninger

Selv om Munkemølle ikke var en hel ubetydelig indtægtskilde for herskabet på Graasten, kunne det godt knibe, at hertugen overholdt sine forpligtelser og ganske overhørte en forpagters klage. Forpagteren kunne så true med, at han ikke ville betale sin afgift, men det kunne være farligt, idet der i kontrakten stod, at betalte forpagteren ikke, så ville han miste sin forpagtning.

Mølleforpagter Toft, der gennem nogle år havde bedt om hjælp til nogle reparationsarbejder uden resultat, fandt da på at fremsende en klage til kong Frederik VI. I oversættelse lyder den: »Det adelige herskab vil ikke sætte møllen i stand. Brænderiet og møllen er ved at falde sammen, der er vandmangel i mølledammen, og møllen er pålagt mange frigæster. Da der mangler en lade, rådner min høst.« Taget på stuehuset må have været meget utæt og vinduerne ligeså, for det hedder videre: » – at han bliver våd i sengen, og selv med lukkede vinduer bliver lyset blæst ud.« Da mølleren kender hertugens manglende vilje til at foretage reparation, beder han majestæten om at tillægge hertugen en kommando soldater til reparationen er udført.

Forpagter Tofts klage bliver påhørt, og kongen pålægger hertugen at have en korporal og to dragoner på ordonnansmæssig forplejning, til hertugen havde skaffet mølleren en tør og sund bolig. Denne afgørelse blev truffet i 1810, og i de graastenske godsregnskaber for 1811 kan vi følge, hvad det koster at bygge et nyt stuehus samt reparationen af det gamle stuehus og en ny brænderibygning. Målt med vor tids byggepriser er det beskedne tal.



Munkemølles mange bygninger.
(Lokalhistorisk Arkiv)

Det »nye stuehus står stadig, som da det blev bygget for 181 år siden, men der er selvfølgelig sket ændringer af de forskellige beboere. De samlede udgifter var 2.278 rdl. og 16 sk. Brænderibygningen kostede 1.451 rdl. og 15 sk., og endelig blev der foretaget reparation på det gamle stuehus for 50 rdl. og 16 sk. Muligvis ændring til stald.

Regnskabet giver mange morsomme oplysninger. Teglstenene bliver sejlet fra Fiskeris teglværk, og de har kostet 200 rdl. Der står i regnskabet, at de 200 rdl. skal overføres til teglværkets kasse. Da teglværket dengang var hertogens, får han således sine penge tilbage.

Det var ikke kun mursten, der blev sejlet til byggepladsen. Det skete i små fladbundede skibe, der gik så langt ind til kysten som muligt, hvorefter man med hestevogn kørte ud til skibene, hvor man så fik læsset mursten, brædder og andet materiale over på vognene. Det er omhyggeligt noteret, hvad hver enkelt fragt med skib har kostet, og hvad de, der hentede varerne ude ved skibene, skulle have for at bringe dem i land. En anden udgift er til fragt og spaltning af marksten. Disse marksten blev anvendt til fundament af bygningerne og til stensætning

langs vejen til Munkemølle. Der var mange beskæftiget ved byggeriet. Hinrich Isach ved tømmerarbejde, murer Jepsen, smed Christensen for at nævne nogle. Omsider nåede man frem til rejsegilde, og det blev naturligtvis fejret. Udgiften hertil er noteret: »For øl og brændevin 1 rdl.« Det lyder ikke af meget, men har sikkert været nok til at slukke tørsten for alle arbejderne.

Nu var møllen atter bragt i stand, som forpagteren ønskede det. Han havde fået sin vilje gennemtruffet og skaffet hertugen besvær med militær indkvartering og udgifter til byggeri, men han fik kun kort tid glæde af det, for da hans forpagtningskontrakt udløb året efter i 1812, fik han den ikke fornyet.

Vi kan af mølleforpagter Tofts klage til kongen se, at han besværer sig over, at møllen har mange frigæster, hvilket betyder, at han intet fik for at male kornet. Et andet problem for Munkemølle var de umådelige afstande, der var for de tvangsindlagte møllegæster. Vejene var elendige og meget bakkede, så det har været noget af en dagsrejse at komme til mølle, og mange gange har man ikke kunnet vente på at få det malede korn med tilbage, da forpagteren var forpligtet til at male i den rækkefølge, han modtog det.

Det kan derfor ikke undre, at man har forsøgt om der var andre muligheder, og købmand Ahlmann, der havde anskaffet sig en hestemølle, fandt, at det var tidsspilde at køre til Munkemølle, og allerede samme år han havde nedsat sig i Graasten, og som indbygger var tvangsindlagt til Munkemølle, fremsendte han ansøgning til hertugen om tilladelse til at benytte sin hestemølle: »da denne var af stor værdi for hans bryggeri og brændevinsvirksomhed«.

Hertugen svarer tilbage, at Ahlmann må ordne sig med Munkemølleren, da denne har maleret. Ahlmann får tilsyneladende ingen ordening, for den 21. oktober 1812 fornyer han sin ansøgning til hertugen om at benytte sin hestemølle, når mølleforpagtningen nu udløber.

Hertugens svar er atter et afslag, og tonen er nu lidt skarpere, for i fald Ahlmann ikke kan enes med Munkemølleren, så vil hans hestemølle blive forseglet, og når mølleforpagtningen udløber, vil det blive afgjort, om hestemøllen skal nedbrydes, eller på hvilke betingelser den



En møllegæst på vej til mølle.
Han kører i vandet, hvor bunden er fastere end i strandkanten.
(Lokalhistorisk Arkiv)

må blive stående. At mølleforpagteren nødtigt har villet give slip på sine tvangsgæster er såre naturligt, de var jo hans indtægtskilde og tillige hans arbejdskraft, når der skulle foretages uddybning af mølledammen og forstærkning af dæmningen. Til disse arbejder var der hårdt brug for mænd, heste og vogne.

I 1834 blev forpagtningen af Munkemølle ledig. Blandt ansøgerne var en ung mand på 29 år, Christian Jacobsen fra Graasten. Han havde efter sin konfirmation lært landbrug, men fik så en læreplads hos købmand Ahlmann i Graasten, hvor han var i 12 år, de sidste som leder af forretningens kornhandel. Men nu sagde han sin plads op og blev forpagter af den hertugelige Munkemølle med en kontrakt på 20 år. Han var en driftig og dygtig leder både af møllen og landbruget, som hørte til møllen, og udvidede det ved købet af noget tilstødende jord.

Mølleriet kom ret hurtigt i god gænge og fik større søgning. Der var nemlig sket det, at hoveriet så småt var begyndt at blive ophævet på de graastenske godser, så bønderne fik mere tid til at dyrke deres jord bedre og derfor avlede mere korn, som skulle males. Man kan vist ro-

ligt påstå, at Munkemølle havde sin storhedstid i de år, Christian Jacobsen var forpagter og ejer.

I 1843 moderniserede han det gamle brænderi med de nyeste indretninger. Flere andre bygninger blev opført, blandt andet en hestestald og en kornlade. Foran stuehuset anlagde han en stor have ned til stranden. Udover lidt indkvartering af slesvig-holstenere i krigen 1848-50's første tid, mærkede man intet til krigen på Munkemølle. Da krigen var sluttet, overtog den danske stat de augustenburgske besiddelser og dermed også Munkemølle, hvilket dog ikke ændrede noget ved Christian Jacobsens forpagtning. Den fortsatte til udløbet i 1854. Da ønskede staten at sælge Munkemølle. Jacobsen var som forpagter blevet en holden mand og meldte sig som køber, og den 18. juni 1854 underskrev han købekontrakten, som vi nedenstående bringer en afskrift af. Den er skrevet i datidens form og meget detaljeret.

I henhold til allerhøjeste¹⁾ Resolution af 20. Marts 1854 og ordre fra det kongelige amtshus for Apenrade m.fl. amter af 28 s.m., overdrager jeg husfoged Wegge, hermed til arveforpagtning Munkemølle med mål og grubbegang, bryggeri og brænderi, tilladelse til skjænk med spirituosa i huset, tilhørende stuehus og sidebygninger, hauge og ager, samt eng og skovjorder cirka 66 2/3 tønder land, endvidere den forhåndenværende gødning, hø og strå, til den hidtilværende tidsforpagter Christian Jacobsen af Munkemølle, på den måde og de vilkår, som nærmere findes betegnede og beskrevne i medfølgende conditioner, og for den med den ovennævnte allerhøjeste resolution bestemte købs sum af 29,000,- R.M., skriver ni og tyve tusinde rigsdaler rigsmünt, og en årlig kanonafgift²⁾ af 25 tønder hvede og 25 tønder byg, og da forpagter Christian Jacobsen har indbetalt i den kongelige kasse, den ved tiltrædelsen af ejendommen bestemte 1/3 af købssummen med 9.666 rdl. 64 sk. rigsmünt, samt iøvrigt opfylder bestemmelserne i conditionerne, erkendes det hermed, at forpagter Christian Jacobsen er retsmæssig besidder og arveforpagter af forannævnte ejendom.

Jeg forpagter Christian Jacobsen erkender derfor på den i conditionen bestemte vilkår at have modtaget den ovennævnte ejendom og

pantsætter hermed i henhold til conditionens § 11 Munkemølle med tilliggende, og hvad i samme findes af rørligt og urørligt gods, under hvad mere nævnes kan til sikkerhed for den tilbagestående kjøbssums betaling, samt for præsentationen af den årlige kanon af 25 tønder hvede og 25 tønder byg, og vil kontrakten, når den har erholdt allerhøjeste konfirmation og stadfæstelse være at protocollere på min folio i skyld- og panteprotocollen for Lundtofte herred, foran al anden gæld.

Således indgået og vedtaget.

Gravensteen den 18. juni 1854. *Sign. Chrst. Wegge Chr. Jacobsen*

1) allerhøjeste = Kongens resolution (?)

2) Kanonafgift = Bruges om en bestemt fastsat afgift.

Den allerhøjeste godkendelse af købekontrakten finder sted den 24. juli samme år, da Frederik VII underskriver skødet på Skodborg. I begyndelsen af 1800-tallet, hvor landbruget var blevet bedre udviklet, blev det klart, at de eksisterende møller ikke kunne overkomme formalingen, så det blev tilladt at oprette nye møller. Det benyttede Christian Jacobsen sig af, så nogle år efter købet af Munkemølle byggede han en vindmølle på den høje bakke nord for vandmøllen, og han er således i stand til at udnytte såvel vindens som vandets kraft.

Vindmøllen er møllegæsterne glade for, nu slipper de for det sidste og mest besværlige stykke vej til mølle, der om sommeren kan være besværligt nok, og som er strengt for hestene ad den opkørte vej om efteråret, og om vinteren gennem snedriver og i det islagte vand langs strandbredden.

Vindmøllens smukke profil kunne ses over det meste af fjorden, og brugtes som sømærke. Men dens levetid på bakken var kun kort. Under et tordenvejr i 1868 slog lynet ned og antændte møllen. Inden denne begivenhed havde Munkemølle skiftet ejer. Christian Jacobsen var blevet enkemand i 1859 og ville så sælge Munkemølle, og en køber var parat. Ejeren af Rønshovedgård Wilhelm Wommelsdorf købte 1860 Munkemølle med tilliggende for 42.700 rdl. Det kunne

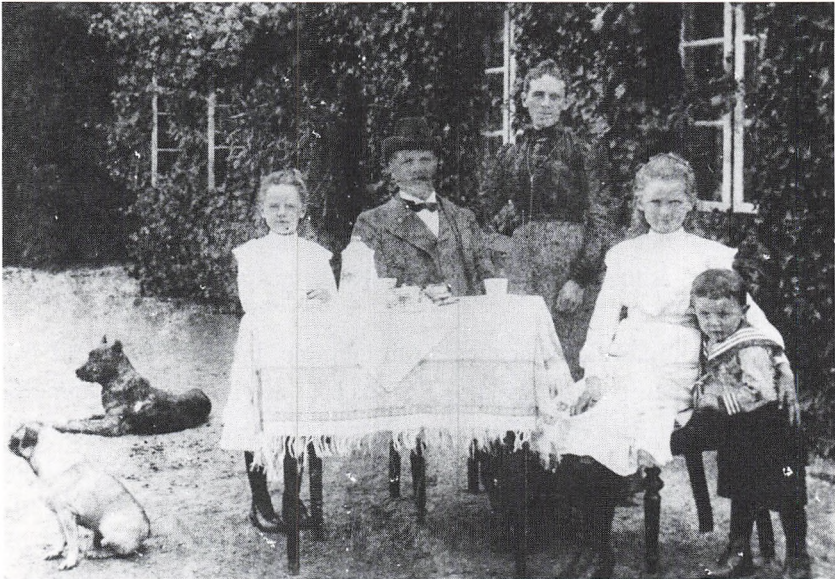
synes som om, Christian Jacobsen har haft en god fortjeneste, når han 6 år efter, han har givet 29.000, kan sælge for 42.700, men det må huskes, at den nye vindmølle følger med i handelen.

Da vindmøllen brændte, købte Wommelsdorf en grund af gårdejer Godt, Årsbjerg, og her byggede han så den nye vindmølle, og det var sikkert for at skaffe sig flere kunder og bevare dem man havde, nu hvor der var vindmøller i det område, hvor der tidligere havde været tvangsgæster. Munkemølle blev i de kommende år udsat for hård konkurrence, da der overalt blev bygget vindmøller, således i Kværs og Pugholm, og på Holbølmark blev rejst en vindrose, så det blev småt med kunder.

Møller Wommelsdorf er klar over, at vejproblemerne må løses, om han skal gøre sig håb om at bevare søgning til møllen, og i den anledning fremsender han et andragende til Aabenraa amt om en forlæggelse af en del af vejen fra Hokkerup til Munkemølle. Ansøgningen bliver sendt til udtalelse i Lundtofte herredsråd, der i 1862 udtaler: » – den påtænkte forlæggelse unægtelig ville medføre ikke alene en forkortelse, men også en betydelig forbedning af vejen og således være til gavn både for mølleren og de gæster, der søgte møllen vestfra. Vejen ville nemlig både blive mindre bakket en den hidtilværende og – hvad der er endnu væsentligere – den ville blive fremkommelig til alle årstider, hvilket den nu ikke kan siges at være på den temmelig lange strækning langs stranden.«

Herredsrådet er betænkelig ved at omlægge vejen og beslutter at lade sagen gå videre til højere bedømmelse. Hvad der kom ud af det, foreligger der intet om, men ser vi på et kort fra 1870 og sammenligner med et nutidigt, synes der ikke at være sket nogle ændringer i vejforingen.

En indtægtskilde Munkemølle havde haft var salg af brændevin, men brænderiet var allerede nedlagt i 1864, så indtægter Munkemølle havde, var kun de få kunder og landbruget. Møllen blev passet af en enkelt eller to møllersvende, og i 1898 forpagtede en af dem, Asmus Hansen, både Munkemølle og Trappen vindmølle for en årlig afgift på 2.675 mark.



Asmus Hansen med familie sidder foran aftægts huset, hvor de boede, da han var forpagter.

Selv om Asmus Hansen passede møllerne godt, indså han snart, at med den beliggenhed Munkemølle havde, var dens tid stort set forbi. Ydermere var der sket forandringer i Rinkenæs. Der var kommet jernbane ved århundredskiftet, og Asmus Hansen gav sig i kast med handel med korn og foderstoffer, og i 1909 byggede han den efter tidens forhold store mølle drevet med gasmotor, og blev hermed sin tidligere arbejdsplads' værste konkurrent.

I 1880 trak Wilhelm Wommelsdorf sig tilbage og flyttede hen i aftægts huset og overgav Munkemølle til sønnen Adolf Wommelsdorf. Han var en venlig og hjælpsom mand, men som en broder til ham sagde: »Adolf er ikke nogen god finansminister«, og han var vist heller ikke særlig dygtig hverken som møller eller landmand. Ved kautioner satte han mange penge til. Da mølleriet på det nærmeste gik i stå, fordi mange gårde selv havde kværne, måtte han finde på anden vej til at udnytte vandmøllen for at skabe sig indtægter. Han ombyggede så den

nedlagte brænderibygning til mejeri. Til landbruget havde han heste og to spand blev hver dag sendt ud til de nærmestliggende landbrug, hvor der var kohold. Den ene tur gik til Rinkenæs og Bækken, den anden til Hokkerup, hvor mælken blev afhentet og kørt hjem til mejeriet, hvor der fra møllen var indlagt en aksel, der trak kærnen. Mælken blev, når den var skummet, returneret ved næste afhentning. Der foreligger ikke noget om, at denne mejeridrift var indbringende, og den var da også kun i gang til århundredskiftet, da der i Rinkenæs i 1901 blev bygget et andelsmejeri.

Adolf Wommelsdorf var meget lidt hjemme. I årene 1907-1912 var han valgt til den tyske Rigsdag i Berlin. I 32 år var Adolf Wommelsdorf kaptajn i Rinkenæs frivillige Brandværn. Han var en farverig personlighed, en stor selskabsmand og førte stor selskabelighed på Munkemølle, var ofte i pengetrang, så han solgte Trappen mølle, og til lige solgte han ud af sit jordtilliggende. I 1900 solgte han et areal på ca. 2000 m² nord for vandmøllen til gårdejer Ingermann, Koldmose. Med i handelen var der rettighed til vand, og der blev udgravet en mølledam og bygget den på egnen såkaldte fabrik. Et vandhjul, der i diameter var 4 meter, blev trækraften for redskaber i et snedkerværksted og i en smedie. Det var mest landbrugsredskaber og mindre maskiner til egnens mange teglværker, der blev fremstillet.

Fabrikken var kort efter 1920 blevet købt af to brødre, Nikolaj og Karsten Hansen fra Nolde ved Bylderup-Bov. De var brødre til den senere så berømte kunstmaler Emil Nolde.

For at spare på udgifterne, blev bygningerne på Munkemølle kun dårligt vedligeholdt, så alt blev noget forfaldent.

Økonomisk så det sort ud på Munkemølle for Wommelsdorf, og så brød krigen ud i 1914, og med krigen kom inflationen. Efter afstemningen forpagtede Wommelsdorf Munkemølle til sin svigersøn, Poul Petersen, han havde den nu kun et år, så blev Munkemølle, der i 60 år havde været hjem for familien Wommelsdorf solgt. Wommelsdorf og han kone rejste mod syd til slægtninge, men kun få år efter kom de tilbage og boede under meget beskedne kår i Bækken, til de døde, efter de i 1931 havde haft guldbryllup, hvor der – populære som de var –



Hr. og fru Wommelsdorf og Poul Petersen, som var svigersøn.
Han var forpagter et år.
(Lokalhistorisk Arkiv)



Munkemølle mens den endnu var i brug.
(Lokalhistorisk Arkiv)

mødte omkring 250 personer op fra Rønshoved, Bækken og Rinkenæs for at fejre dem.

Munkemølle var blevet solgt til ejendomshandler Chresten Christensen, Rinkenæs. I 1923 fik han solgt møllebygningen og mejeribygningen til de førnævnte brødre, der havde fabrikken i Munkemølle-dalen. De to brødre indrettede nu mejeribygningen til et savværk. De store vandhjul begyndte igen at dreje og trak savene. Der blev savet jernbanesveller til DSB. Det, der begyndte godt, varede ikke ved, og i 1937 gik de konkurs, og på tvangsauktion overtog Handelsbanken virksomheden.

Endnu var der noget tilbage af Munkemølle, nemlig stuehuset, en staldbygning og lidt landbrug og skov. I 1924 blev det købt af en tømmerhandler L. Lauritzen fra Ulfborg. Han fik de forfaldne bygninger sat i god stand og ryddet lidt op i den store have i den tid, han boede der. I 1937 drog han atter tilbage til Vestjylland, og den nye ejer var

kaptajn, senere oberst C. G. Bartholdy, der i 1937 købte stuehuset, staldbygningen, skov og marker. Jordene blev forpagtet ud, og for størsteparten senere solgt fra til naboerne.

Tilbage til møllebygning og savværk, begge blev solgt til dr. Friis i Flensborg. Han indrettede møllebygningen til sommerbolig. Ydermurene forblev uændrede, bortset fra at de blev sat i stand og kalket hvide, og de to store vandhjul forblev på muren mod øst, men de kom ikke mere til at dreje. Inventaret i møllen blev taget ud, og der blev indrettet værelser. Udefra så møllen ud som i sin velmagtstid, men så i 1945 brændte den. Brandårsagen er vist aldrig rigtig blevet fundet. I en årrække stod møllehuset som en sørgelig ruin for så at blive brudt ned og brokkerne fjernet, så kun fundamentet var tilbage, og på det blev der givet tilladelse til at opføre et lille træsommerhus, der skulle nedrives, når dr. Friis og hans kone ikke længere benyttede det.

Savværket, der både havde været mejeri og brænderi, var nogle få år tidligere pludselig sunket i grus og blevet fjernet.



Ca. 1945. Munkemølle efter branden.
Ruinen nedrevet omkring 1955.
(Lokalhistorisk Arkiv)



Møllebygningen efter dæmningen var sprængt. En midlertidig bro er lavet over hullet.

(Lokalhistorisk Arkiv)

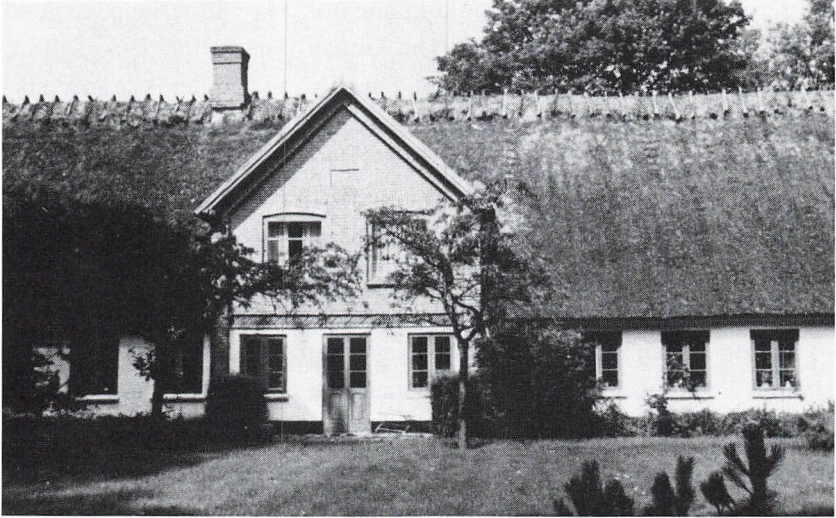
Som nævnt ophørte Munkemølle ved konkurs i 1937, og den blev yderligere sat ud af kraft i en af de strenge krigsvintre, da dæmningen blev udsat for så stort et pres, at den blev brudt igennem, og der blev et stort hul, gennem hvilket mølledammen væltede ud. Der blev ikke foretaget noget for at udbedre skaden, så i den tørлагte mølledam voksede et ellekrat op.



Først i 1975 blev dammen genskabt ved naturfredningens foranstaltning. Efter krattet var ryddet og dammen opmudret, dæmningen forstærket og forsynet med sluser, blev idyllen atter bragt tilveje til glæde for de mange, der spadserer på dæmningen, også kaldet Gendarmstien med udsigt over Flensborg fjord til den ene side og mølledammen på den anden side. Selv om Munkemølle ikke mere var der efter branden, er omgivelserne nu som forhen, hvor der gennem århundreder havde hersket stor travlhed og skiftende forpagtere og ejere, ca. 25, har virket.

Husene, der er tilbage, hedder stadig Munkemølle. Oberst Bartholdy boede der til sin død. Fru Bartholdy blev boende, men overgav huset til sin søn B. Bartholdy. Han anbragte en turbine, hvor de store vandhjul havde været, den trækker en dynamo, der producerer elektricitet til eget forbrug, så intet vand løber i stranden uden at have gjort nytte, som Valdemar Atterdag havde påbudt. I 1987 solgte B. Bartholdy stuehuset og de dertil hørende arealer, en stor have, eng og skov til læge Steen Ruwald, der siden har sat meget ind på, at der atter skal være liv i så smukke omgivelser som i Munkemølles storhedstid.

Poul Andersen



Stuehuset på gården Tvingholm. 1992.
(Lokalhistorisk Arkiv)

Nedenstående artikel er skrevet af Hans Sahl, Kværsløkke. Han har stor interesse for gårdene i Kværns sogn og familierne der har boet i sognet, hvor han selv er vokset op.

Tvingholm

Lidt historie om en gård og dens beboere gennem 200 år.

Navnet Tvingholm er sammensat af ordet tving, der kun findes i stednavne, og ordet holm. Tving er almindeligt anvendt om mindre jordstykker. Tvingholm er muligvis, som de andre gårde i Kværsløkke, en udflyttergård, hvilket dens beliggenhed peger på, men der er også den mulighed, at jorden til gården er solgt fra Ladegård, hvor ejeren, Andreas Petersen, kaldt »Den gale Petersen, eller Den gale kaptajn«

havde ødslet alt bort, så han for at kunne holde kreditorerne på afstand måtte sælge ud af Ladegårds marker. Omtalt i årsskriftet 1986 s. 48.f. Måske er Tvingholm blevet oprettet dengang. Vi ved det ikke med sikkerhed, og skal vi helt til bunds i gårdens ældste historie, vil der gå mange dages studier på Landsarkivet i Aabenraa.

Det vi ved med sikkerhed er, at der i den nordligste ende af Kværsløkkevej ligger en meget smuk trelænget, stråttækket gård, Tvingholm. Der er al mulig grund til at tro, den er opført i 1798, da der i dagligstuen på et bræt over døren er indskåret meget kunstfærdigt »1798 og bogstaverne P. H. S.« Bogstaverne står for navnet: Peter Hansen Schlaikjær, ganske vist har den ene af de tre længer årstallet 1870. Om den er erstatning for en nedbrændt, eller om det er en tilbygning, da avlen på gården er blevet større, kan vi kun gætte på, men vi ser at denne længe som de to andre, hvilket er al ære værd, er forsynet med stråtag, så gården har det harmoniske udseende, der i dag er ved at blive en sjældenhed.

Selve stuehuslængen har en ret imponerende længde, men dermed var der skabt mulighed for indretning af en aftægtsbolig i den østlige ende. Frontespicien er bygget senere. Vi kan så nogenlunde sætte årstal på. Det er efter krigen 1864, da Nordslesvig kom ind under tysk lovgivning, hvor det krævedes, at der på stråttækte gårde skulle være Frontespiece over udgangsdøre. Det skulle sikre beboerne i tilfælde af brand, at nedstyrtning af et brændende tag spærrede udgangen. Omkring 1870 så man derfor mange gårde blive forsynet med frontespiece, den bryder tagfladen og præger i høj grad bygningen.

Det er et højt og stejlt stråtag, men det er lavet med velberåd hu, for så bliver sne ikke liggende og stærke regnbyger skyller af, så taget forbliver tæt.

Tagrygningen blev tidligere holdt tæt med løst halm, lyng eller græstørv, der blev holdt fast med såkaldte »kroge«, navnet på to træstykker, der er sammenholdt foroven, og rider over rygningen, som vi ser det på Tvingholm.

Det er ikke ligegyldigt hvilken slags siv eller rør, der anvendes ved tækning, de blev udvalgt med omhu både af hensyn til tætning og de-



Over døren det kunstfærdigt indskårne »1798« og bogstaverne »P.H.S.«
Lavet for næsten 200 år siden.
(Lokalhistorisk Arkiv)

res holdbarhed. På Tvingholm skal rørene efter sigende være hentet fra Graasten slotssø. Det var vinterarbejde, man skar dem af, når isen kunne bære.

Den i dagligstuen omtalte »Dåbsattest«, 1798 med bogstaverne P. H. S. sidder over døren der førte ind til soveværelset. Her var oprindeligt to alkover, hvor gårdens ægtepar fik deres nattesøvn. Man har senere foretrukket at sove lidt friere, og fik derfor de to alkovedøre fjernet, der er et meget smukt snedkerarbejde, og de to døre pryder nu et fast vægskab i dagligstuen.

Endnu noget særligt om Tvingholm skal nævnes, nemlig et vandingstrug til hestene. På gårdspladsen var en vandpumpe og foran den blev i 1859 anbragt en gammel granitdøbefont, som daværende ejer af



De tidligere alkovedøre, der senere er blevet skabsdøre.
(Lokalhistorisk Arkiv)

Tvingholm købte, da fonten ved restaurering af Kværs kirke blev udskiftet med en moderne døbefont af træ. Man har ikke på den tid haft pietet for den gamle af granit. Min mor har fortalt, at den senere blev solgt til Museet i Flensborg. Der er flere gange gjort forsøg på at få døbefonten tilbage, men uden held. Museumsinspektøren, som min kone og jeg kontaktede, afviste os med at fremvise en kvittering, hvor Jes Clausen har underskrevet, at han har modtaget 200 guldmark, et betydeligt beløb i 1904. Døbefonten står stadig på Flensborg museum.



Den smukke granitdøbefont fra Kværs Kirke, der blev anvendt til drikkebrug for hestene på Tvingholm. Her fotograferet på Flensborg Bymuseum.
(Lokalhistorisk Arkiv)

Ejere og beboere

Den første vi ved lidt om er Peter Hansen Schlaikjær. Han er født i 1755 på slægtsgården i Sdr. Hostrup. Han valgte som dreng at gå til søs og i 1783 var han blevet kaptajn og sejlede i fragt til Reval, men da han var blevet 38 år, gik han i land for at blive gift og vende tilbage til landbruget. Ægteparret slog sig ned i Solderup, men byggede så i 1798 Tvingholm, der var deres hjem, til gården i oktober 1822 blev solgt til Jes Clausen. Denne familie boede på Tvingholm i flere generationer, og blev gift ind i andre familier, hvilket omtales i det følgende. I 1920 solgte Anne og Jes Clausen som sidste generation af familien Clausen gården Tvingholm. Årsagen var, at deres eneste barn datteren Helene havde giftet sig ind på en gård i Læborg, og forældrene flyttede med. Ved salget blev 35 tdr. land øst for vejen solgt til gdr. Jørgen Schmidt i Varnæs, og gården Kværsballe fik tillagt 13 tdr. land, så det var en mindre gård den nye ejer Sigurd Bro overtog, han boede der ikke længe, så overtog han sit fødehjem, og Tvingholm blev solgt igen, denne gang til Peter Jacobsen. Han var der også kun kort tid, så solgte han gården af samme grund som forgængeren. Den tredje i rækken var hestehandler Heine Dall, han blev syg, sad i rullestol. Han forpagtede jorden ud, til han tre år efter solgte Tvingholm. I de forløbne 9 år var jorden passet rimeligt, men med så ofte skiftende ejere går det let ud over vedligeholdelse af bygningerne. Dette ændredes, da Kate og Karl Teichert 1929 købte Tvingholm, der var i deres hænder til 1991. Da de solgte gården gik størsteparten af jorden til nabogården Pugholm, så af de oprindelige 83 tdr. land til Tvingholm er nu bygningerne og ca. 3 ha. tilbage. Den nye ejer er Tania Elisabeth Ketis Pedersen. Hun har sans for, at den snart 200 år gamle gård skal bevares og stå som eksempel på den tids smukke byggestil både ude og inde.



Fra venstre: Anna Clausen, Helene Clausen og Jes Clausen.
(Lokalhistorisk Arkiv)

Min meget store interesse for Tvingholm og for min slægt, der også har rødder der, skylder jeg nok min mormor, der er født der, hun fik navnet Cecilie Christine Clausen. Hun blev gift med min morfar i 1866. (Se årsskriftet 1984 s.6.f.) I ægteskabet kom der ni børn, af hvilke de første 8 døde. I Kværs kirkebog har den daværende sognepræst, pastor Delfs skrevet »Af de første 8 børn var de enten dødfødte eller fødte for tidligt eller var for svage, for de døde alle.« Først det niende barn levede, hun var til gengæld livskraftig, hun blev 92 år og hun var min mor. Det er fra hende, der var meget slægtsinteresseret, jeg har min viden om slægten.

En søster til min mormor, der var født på Tvingholm 18.10.1828 blev gift og flyttede ind på en trelænget stråttækket gård, også i Kværsløkke, den lå overfor det nuværende gartneri. Gården er ikke mere, og jorden lagt ind til en nabogård. Hun fik i ægteskabet med Peter Knudsen som eneste barn en søn, Peter, som det var forældrenes største ønske skulle overtage gården, men han ville absolut ikke være landmand. Alligevel blev han hjemme efter konfirmationen. En dag blev han sendt i marken for at harve. Faderen kunne fra stalden holde øje med ham. Da faderen ikke kunne se ham, viste det sig at Peter var kommet ind på naboens mark, det har han nok fået en opsang for.

Næste morgen var han forsvundet. Forældrene anede nok, hvor han var. Drengens farbroder, der var lærer på en højere skole i Flensborg, havde lovet drengen hjælp til at studere. og med denne fremtid i sigte, var han om natten gået de 26 km til Flensborg, hvor han blev godt modtaget af familien.

Med stor energi kastede han sig over studierne. Hvad andre var fire år om at nå, nåede han på to. Da han var 26 år, blev han overlærer på Oberteknikum i Bremen. Kort tid efter skrev han sin doktorafhandling, der var så fremragende, at den indbragte ham titlen: Professor, Dr. phil. og to måneder senere blev stillingen som rektor på Oberteknikum opslået ledig og blandt 100 ansøgere fik han stillingen. Der blev han til han fyldte 63 år. Da sluttede krigen 1914-1918 og genforeningen stod for døren. I ægteskab med Marie, født Høgsted, fra Øland var der to døtre. Forældrene mente ikke, der ville være nogen fremtid for deres

piger i et Tyskland, der var slået. Han sagde derfor sin stilling op og familien flyttede til Danmark. Ved afstemningen i 1920 var han iblandt de 24 fra Kværs sogn, som fra begge sider, Danmark og Tyskland, kunne komme til afstemning i Kværs og afgive deres stemme for at stemme Nordslesvig hjem.

De sidste år før han blev pensioneret, var han lektor på Statskolen i Sønderborg. Begge døtre studerede på Universitetet i København, og begge blev cand. mag. Ingeborg blev først ansat ved Ordrup gymnasium, og Birgit blev bibliotekar på Det kgl Bibliotek. Hun døde i 1954 kun 46 år gammel. Søsteren Ingeborg, der var 49 år, vidste, at hun ville forblive ugift, for på den gravsten hun satte for sin søster, var der levnet plads. Begge pigerne tog deres mors pigenavn: Høgsted, som deres efternavn.

Ingeborg blev adjunkt, og senere lektor på Viborg katedralskole, hvor hun i 24 år underviste i fransk og musik. Begge forældre og begge piger havde bestemt, at deres urner skulle gravesættes på Kværs kirkegård. Livet havde bragt dem alle fire vidt omkring til meget forskellige opgaver, som de løste godt. Deres liv begyndte på Tvingholm, Kværsløkke, Bremen, Øland og sluttede i Kværs. Ingeborg blev 84 år. Hendes sidste ord var »Jeg vil tilbage hvorfra jeg har mine rødder« og med hendes død ophørte denne gren af familien fra Tvingholm.

Hans Sahl

Nedenstående beskrivelse af fattighuset i Rinkeæs har vi modtaget fra Jes Hansen, Ovn. Sådan var de sociale forhold omkring 1900.

»E Armhus«

Før Genforeningen 1920 var lederen af fattighuset, Hans Peter Hansen, han var tysk amtstjener og boede med kone og tre børn i den vestlige del af huset. Efter Genforeningen blev han omskoleet til dansk politibetjent og passede stadig fattighuset, og de fattiglemmer, der var der. Han overtog senere den gamle mejerske bolig, der hørte under Buskmose, der blev til et husmandsbrug, kaldt Kirktoorn. Der kom nu en ny leder i fattighuset, det var en fhv. landmand, Peter Vigersleff. Øst for forstuen var der bryggers og kamre til de indsatte. Jeg husker Rasmus Hejde, der led af rystesygge, og så var der to kvinder, »Tombe Marie« og Fie. De blev passet med mad, tøj og sengeplads, men kun nødtørftigt. De var gået til bunds i samfundet og fik kun nådsens brød. Måske lidt hjulpet af det, som vi drenge samlede ind i klingpungen under den anden salme ved gudstjenesten i den gamle kirke. Der hørte lidt jord til »Æ Armhus«, så der var foder til en ko, så der var altid mælk til beboerne, var der mælk i overskud, blev det med mælkevognen fra Buskmose kørt til mejeriet i Rinkeæs. Midt på gårdspladsen var en meget dyb teglsat brønd med hejseværk, så vand til både mennesker og dyr skulle drejes op med en spand. Den nordlige del af huset var delt til stald og fængsel. Det var der god brug for. Efter krigen var der knaphed på alt, og de, der stjal, gjorde det af nød. Blev det alt for groft med indbrud og tyveri, så gik betjenten i aktion og tyvene blev spærret inde. Der var gitter for vinduet og døren jernbeslået, og der var en skydelem, som maden blev rakt ind gennem. Så skete det alligevel en gang, at 2 fanger pillede den lermurede væg i stykker og forsvandt. Det var en sensation for os drenge, og vi gik alle ned for at se hullet.

Til sidst var der kun en beboer, og han var rask og rørig, så han arbejdede som daglejer på omegnens gårde, eller han passede jorden og haven og dyrene ved fattighuset. Der var også en række bistader. Alt var med til at være selvforsynende. Det var dengang skik og brug. I 1939 blev fattighuset nedlagt og solgt.

Jes Hansen

»Hofjøderne i Trappen« er skrevet af professor, dr. jur. Poul Meyer. Manuskriptet nåede ikke at blive trykt, før han døde, og blev så overladt til Graastens lokalhistoriske arkiv, og vi bringer det nu med nogle tilføjelser.

»Hofjøderne« i Trappen

af Poul Meyer

I ældre tid havde jøderne normalt ikke lov til at bosætte sig på landet. Alligevel fandt et par jødiske familier bopæl i Trappen først i 1800-årene. Professor, dr. jur. Poul Meyer, som døde i 1990, beretter her historien om de sjældne gæster.

Det er velkendt, at mange fyrster i 1600-årene og senere gjorde brug af de såkaldte hofjøder, der som agenter for fyrsten foretog indkøb og andre økonomiske dispositioner for ham. Der var ikke mindst tale om at arrangere pengelån, så fyrsten kunne få den fornødne kapital. Fra litteraturen kender vi især Josef Süß Oppenheimer (»Jud Süß«), der blandede sig i tysk politik med det resultat, at han blev henrettet i 1738.

Også de sønderjyske hertuger benyttede sig af hofjøder, f.eks. Samuel Fürst, der var hofjøde hos Johann Adolf, hertug af Gottorp. I 1800-årene kan man ikke længere tale om hofjøder i oprindelig forstand, men den familie, vi skal omtale her, var i tjeneste hos hertugen af Augustenborg, selv om familien befandt sig på et langt lavere socialt og økonomisk niveau end de tidligere »rigtige« hofjøder.

Familien Michelsen

Der drejer sig om Meyer Michelsen fra Fredericia, der var en slags agent for Frederik Christian II af Augustenborg (1765-1814.) Det er formentlig efter påskyndelse af hertugen, at Meyer Michelsen flyttede til Trappen ved Graasten tidligt i 1800-årene. Jeg kender ikke andre tilfælde, hvor jøder får lov, – ja altså ligefrem bliver opfordret til – at bo i et landdistrikt. At flytningen skete på hertugindeens initiativ fremgår også deraf, at familien bosatte sig uden kgl. lejdebrev, hvilket ellers var utænkeligt for jøder på denne tid.

Nogen må imidlertid have ment, at formaliteterne burde være i orden, og hertugen hjalp i 1813 Michelsen til at få en opholdstilladelse fra Tyske Kancelli i København. Hertugens datter, Caroline Amalie, der et års tid senere blev gift med den danske prins Christian (VIII), fik igennem præsidenten for Tyske Kancelli, J. S. Møsting opnået en kongelig tilladelse til familien. Tilladelsen sendte hun til Michelsens kone Bella, født Jacobsen, med et brev, hvori hun bl.a. lykønskede Bella med en vel overstået fødsel. Det må have været sønnen Levi, som efter forældrenes død overtager familiens virksomhed og også i øvrigt blev overhoved over jøderne i Trappen.

Året efter, at Michelsen havde fået kongelig opholdstilladelse, afgik hertugen ved døden og afløstes af sin søn Christian August (1798-1869), der ligesom søsteren Caroline Amalie var sympatisk indstillet over for jøderne i Trappen. Det er derfor ganske naturligt, at Meyer Michelsen den 24. februar 1821 sender en lykønskning til hertugen og hertuginde i anledning af, at de har fået en søn. Hvis han selv har skrevet lykønskningen, har han haft en meget smuk håndskrift og har udtrykt sig i tidens allermest blomstrende og underdanige sprog.

Efter at have fået opholdstilladelse træffer Michelsen aftale med teglværksejer P. Henningsen om opførelse af et lille hus til familien,



Huset på Gl. Færgevej 20. Oprindeligt sikkert stråtækt.
(Lokalhistorisk Arkiv)

der i høj grad fik brug for plads, eftersom Bella i løbet af de følgende år fik 8 børn. I 1835 er den yngste 8 år og den ældste 26 år.

Huset blev bygget i Trappen og står der stadig på Gl. Færgevej 20.

På murankere i gavlen er årstallet 1810, og inde i en lille stald eller ladebygning er der også murankere med initialerne M. M., hvilket utvivlsomt står for Meyer Michelsen. Ved en auktion i 1861 blev huset solgt, og så vidt vides ikke senere beboet af jøder.

Vi ved, at Meyer Michelsen rejste rundt til markederne og handlede, men vi ved ikke, om der var noget særligt, han handlede med. Hertugfamiliens velvillighed over for ham og hans familie kunne fristes til at formode, at han ikke blot schakrede som så mange andre. Måske havde hans virksomhed noget at gøre med hertugens interesse

for hesteavl, for vi ved, at hertugen havde kontakt med bønderne rundt om i Sønderjylland, men det er kun gætteri. De to ældste af børnene blev henholdsvis glarmester og sadelmager og der synes i det hele taget at være skabt en håndværkstradition i familien. Endog pigerne forsøgte man at skaffe faglært arbejde. Datteren Minna blev uddannet som syerske i Flensborg, men da hun i 1825 forsøgte at nedsætte sig i Nordborg, fik hun afslag af kongen, Frederik VI, med den begrundelse, at »bosættelsen af en modehandlerske (Putzmacherin) i Nordborg under den endnu herskende enkelthed i klædedragt slet ikke fortjener begunstiggelse«.

Meyer Michelsen døde i 1828, og enke Bella måtte søge kongen, Christian VIII, om tilladelse til at forblive boende i Trappen. De stedlige myndigheder støttede ansøgningen bl.a. med den begrundelse, at familien ville ligge det offentlige til last, hvis de ikke fik lov til at ernære sig som hidtil. Bella betegnes herefter som »consessioniert Handelsfrau« hvad der så end skal forstås hermed. Efter at også Bella var død, engang tidligt i 1830'erne, sad sønnen Levi (34 år) tilbage i Trappen med søsteren Bräune (21 år).

Hertugen nærede stadig sympati for jødefamilien, og da sønnen Levi efter faderens død bad om tilladelse til at blive boende i Trappen og fortsætte faderens virksomhed, sendte han ansøgningen direkte til den danske konge, med en anbefaling hvori han bemærkede, at familien Michelsen hidtil havde ernæret sig redeligt, og at den havde ført et upåklageligt liv. Den slesvigholstenske regering bemærkede, at det i mange henseender var betænkeligt at tillade jøder at nedsætte sig på landet, men under de foreliggende særlige omstændigheder ikke vil modsætte sig en tilladelse. Man henviste til, at ansøgerne skulle forsørge de mindreårige søskende, samt at de vel ellers ville komme til at ligge det offentlige til last. Levi fik altså sin opholdstilladelse.

For en ordens skyld bemærkes, at anordningen af 29. marts 1814, der efter min opfattelse er noget overdrevet af jøderne i København opfattes som en slags frihedsbrev, ikke var gældende for Sønderjylland. Dette oplyses mærkeligt nok ikke i de festskrifter, der i tidens løb er udgivet for at fejre udstedelsen af anordningen.

Familien Josias

I 1845 møder vi den jødiske familie Josias i Trappen. To år før, 1843, var datteren Betty født. Dette nævnes, fordi faderen Heymann Josias havde fået den idé, at han datters fødsel skulle indføres i kirkebogen. Dette skete også, men man kan se af ordlyden, at den kristne præst med rette har undret sig over, at han fik denne henvendelse fra en jødisk familie.

Men det er ikke det eneste jødiske barn, der er blevet indført i kirkebøgerne. Foruden datteren født i 1843 er der en søster Wilhelmine født i 1845. Meyer Michelsen har fået indskrevet en søn og en datter født henholdsvis 1809 og 1815, og flere kan vi endnu støde på. Om det er for at kunne dokumentere, at børnene er født i hertugdømmet Slesvig og dermed sikre dem hjemstedsret, vides ikke, men det er sandsynligt.

20. <i>Akte</i> 22. <i>St.</i>	<i>Offen i Trokynde af Heymann Josias og sinning med sine forældrene, Mathiasen og i sin søster the Marjorie. Friedrichstede, for indskrevet her, indførelsen af Trappe. Lærernes fornavn, vil den 2. 22 . Marts u. 1845. så bliver det som en, indtænkt, for indførelsen af barnet <u>Hellev</u>.</i>
-----------------------------------	---

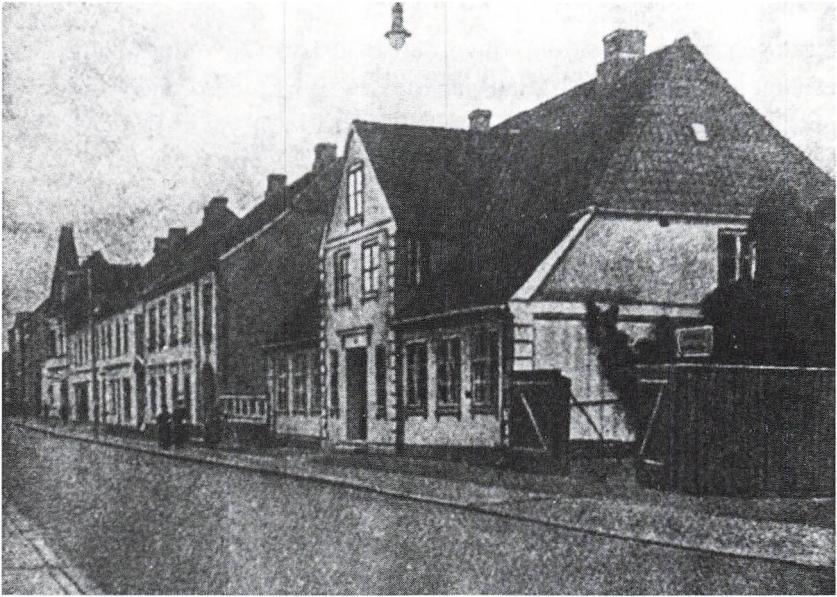
Udsnit af Graasten Kirkebog, hvor Heymann Josias forlanger sit barn indført i kirkebogen, dog uden at barnet døbes.

Det var et beskedent antal jøder, der var i Graasten, Trappen. Ved folketællingen i 1935 var der ca. 10, og det faldt ved folketællingen i 1920 til 6, og de var hørende til den jødiske menighed i Frederikstad, her var en synagoge og en kirkegård. I det daglige overholdt man i hjemmene de jødiske skikke, som f.eks. Løvsalsfest og påskedagene, men en egentlig gudstjeneste kunne man ikke holde, for det krævedes, at mindst 10 mænd skulle være til stede. Under treårskrigen tog Josias på en rejse til Hamborg. Om familien rejste med ham er ikke helt klart, men i hvert fald blev kone og børn ramt af krigshandlingerne.

I årene 1850-51 herskede Frederik F. Tillisch (1801-1889) som dansk regeringskommisær næsten enevældigt i Sønderjylland. Som repræsentant for regeringskommissionen besøgte kammerråd Malling Frederiksstad, og her blev han opsøgt af Josias, og på dennes anmodning udsendte han senere den 24. april 1852 en erklæring om, at familien Josias under krishandlingerne af barmhjertighed havde fået lov til at komme igennem forpostkæderne. Under strabadserne var Sine Josias »blevet lemlæstet af en bombe«. Hun fik senere amputeret det ene ben og havde resten af sit liv et træben. Samtidig blev et af børnene dræbt og et andet såret. Over for Malling havde Josias erklæret, at han var en tro undersåt af kongen af Danmark, og Malling udtalte, at der ikke var kommet noget til hans kundskab, som stred imod denne erklæring.

Heymann og Sine Josias flyttede herefter igen ind i familiens hus i Trappen. En overgang fungerede Heymann som Schächter (jødisk rituel slagter) m.v. i Randers, men efter hans død flyttede Sine tilbage til barndomshjemmet. I mellemkrigsårene var forholdene ikke lette i Sønderjylland, og Sine bad familiens tidligere velynder, nu enkedronning Caroline Amalie, der boede på Sorgenfri ved København, om hjælp. Enkedronningen lod sin hofdame skrive, at hun udmærket godt kunne huske jødefamilien i Trappen, og at hun skulle sørge for, at de fik en understøttelse.

Ved en auktion i 1861 blev huset i Trappen solgt, men Sine Josias boede også de følgende år i Trappen, hvad hun så end levede af. Efter krigen i 1864 var forbindelsen med København afbrudt, og skulle hun



Det nuværende Borggade 5 ca. 1920. Kaldet Levy's hus.
(Lokalhistorisk Arkiv)

have offentlig støtte måtte det være fra de prøjsiske myndigheder. I 1871 bevilgede den kejserlige og kongelige majestæt Sine Josias en lille pension som krigsinvalid.

Pensionen kan hun imidlertid ikke have oppebåret i ret lang tid, thi i slutningen af århundredet flyttede hun til sine børn i København, hvor hun døde 90 år gammel. Efter familietraditionen var hun så from, at hun trods træbenet holdt sig stående under størstedelen af gudstjenesten i synagogen.

Selv om Sine Josias var flyttet til børnene i København, der sikkert har underholdt hende til hun døde, så var medlemmer af familien Josias, stadig boende i Graasten. Her var det købmand Jacob Meyer Josias, der var den førende. Han var født 1833, og på valglisten 1890. Han må have været en driftig og velhavende mand, for i 1869 køber han huset i Borggade (nu nr. 5) og indretter her sin produkthandel.

Købesummen var 5.200 thaler, hvilket dengang var mange penge. Forretningen gik godt, så omkring 1880 måtte han have en medhjælper. Det blev Raphael Levy. Han var født 1859 i Frederikstad. Han faldt godt til i Graasten og giftede sig med den fire år yngre Fanny Josias, og i 1914 overtog han svigerfaderens forretning.

Raphael Levy døde 1936 i Graasten og hans hustru var død i 1934. Ægteparret ligger begravet på kirkegården i Frederikstad, og dermed var Hofjødernes tid forbi i Graasten.

Poul Andersen

Kilder:

Sønderjysk månedsskrift 1984

Rigsarkivet Tyske Kancelli

Forestillinger. Kgl. resolutioner 4/10.1825, 9/5.1829, 26/4.1836.

Landsarkivet i Aabenraa

Bibog til skyld- og penteprotokol for de graastenske godser 1816, pag. 323ff, 4639ff, 6328f.

Kontaktprotokol for Lundtoft herred 1856-62 pag. 3158.

Litteratur

H. P. Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne. Slægt - Slotte - Skæbne. Udg. af Historisk Samfund for Als og Sundeved, 1980.

Lidt om Adsbøl sogn

Det er mere end 500 år siden, at Adsbøl nævnes skriftligt, men da blev det skrevet Attesbul. Op igennem flere århundreder bliver navnet stavet på forskellige måder, først i midten af 1800-tallet bliver det stavet Adsbøl, men det første navn er altså Attesbul. Atte er navnet på en mand, og bul er er navnet på et jordareal, hvor Atte boede. Om navnet Atte, ved vi, at det er olddansk og betyder fader. Her i Adsbøl ved Nybøl Nor har der levet mennesker tilbage til stenalderen, det er der bevis for i de fund, der er gjort på markerne af stenredskaber. Der har også været gravhøje i Adsbøl, der har vidnet om forfædres beboelse her. Vi har kendskab til 7 gravhøje, men desværre er ingen af dem bevarede.

Vi ved ikke, om det er en af disse første stenaldermænd, der har heddet Atte og som her ved det fiskerige Nybøl Nor og de vildtrige skove har slået sig ned med sin familie og skabt et lille samfund. Det er muligt, men det er også muligt, at det er en viking, der omkring år 800 har bosat sig her, for navnet Atte holdt sig et stykke op i vikingetiden. Men om det nu er den ene eller den anden der har givet navn til Adsbøl, så er et sikkert, at Adsbøl har været rammen om beboelse for folk og fæ i mere end 1000 år, altså længe før der var nogen, der tænkte på Graasten.

De første mennesker levede jo efter vore begreber primitivt, men egentlig rart, de levede af jagt og fiskeri og havde lidt landbrug.

Den ældste bebyggelse af sten her i Adsbøl, har vi den glæde stadig at have for øje, Det ældste hus her i Adsbøl er nemlig kirken. Og vi kan med nogenlunde sikkerhed sige at den er bygget for ca. 7-750 år siden.

Det var i 1200-tallet, og i det århundrede blev der bygget hundreder og atter hundreder stenkirker i Danmark. Det er muligt, at der har ligget en lille trækirke før den. Det er tilfældet mange steder, at stenkirkerne blev bygget, hvor de små trækirker havde ligget. Men da Adsbøl stenkirke blev bygget, var det ikke en sognekirke, for dengang hørte Adsbøl sogn med til Ullerup. Ullerup sogn gik helt hened til Nybøl Nor. Men det var en lang og besværlig kirkevej for beboerne i Adsbøl at skulle til kirke i Ullerup, og i kirke skulle man helst hver søndag, men så blev der altså bygget en lille annekskirke, for det var nemmere at flytte præsten hened fra Ullerup end menigheden fra Adsbøl til Ullerup.

Adsbøl blev først sognekirke efter reformationen, ja, man mener at det først har fundet sted omkring 1560-70. Og siden da har Adsbøl været sognekirke, og embedet har heddet Adsbøl, senere kom det til at hedde Adsbøl-Graasten og pastor Knudsen har fortalt mig, at han var kaldet til sognepræst for Adsbøl-Graasten Menighed. Men nu, hvor Adsbøl hører under Graasten, er præstekaldet siden 1979 benævnt: Graasten-Adsbøl.

Adsbøl kirke var kun lille, da den blev bygget af store granitkvadre, og senere er den blev forlænget med ca. 5 m. mod vest. Tårn har kirken aldrig haft. Man nøjedes med en klokkestabel af træ.

De, der byggede kirken, tænkte nok, at den skulle kunne stå til sene tider, men de tænkte ikke på de krigeriske begivenheder, der skulle gå over landet, og under svenskekrigen 1658-59, da vi fik hjælp af Brandenborgerne, kom den ud for megen overlast. Brandenborgerne, som var vore allierede, hærgede og plyndrede mere end svenskerne, og det hedder i en gammel skrivelse, at kirken blev opbrudt, plyndret og ilde tilredt. Sognets beboere var enten flygtet eller slået ihjel, og da der atter indtraf fredeligere tilstande var der kun 2 mark og 2 sk. i kirkekassen til at reparere for, og de slog ikke til ret langt, så man lånte 20 mark i Dybbøl for blot at gøre kirken nogenlunde anvendelig. Endnu 30 år senere var klokkehuset en ruin og i 1692 lovede grev Frederik Ahlefeldt hjælp til udbedring af taget. Han holdt ikke sit løfte, og taget faldt ned over den vestlige del af kirken.

Vi skal helt frem til 1768 før Adsbøl kirke helt overvandt ødelæggelserne af svenskekrigen 110 år tidligere, da bestemte hertug Frederik Christian at kirken skulle istandsættes, og det hedder, at han lod den opbygge påny, det er nu lidt overdrevet, men han lod foretage meget store restaureringsarbejder, der først var endeligt afsluttede i 1798.

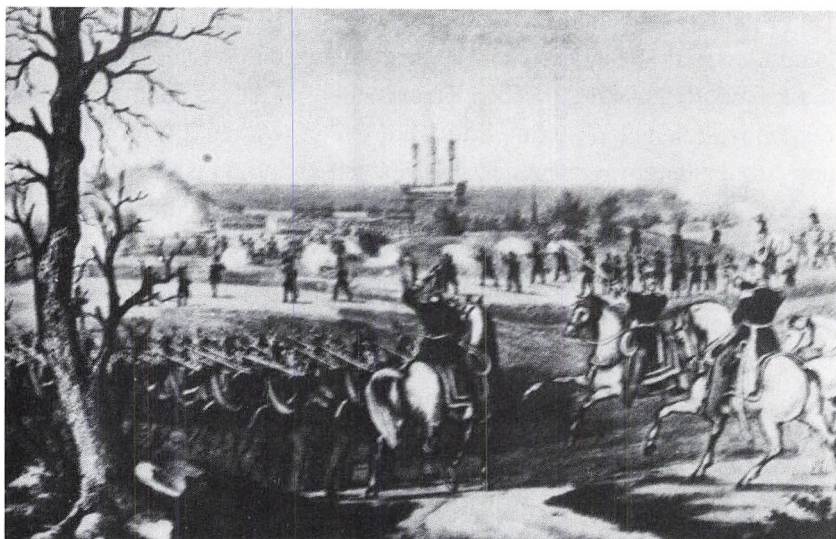
Kirkens genopbygning og beskrivelse af kirken inventar, samt de to kirkegårde er omtalt i bogen: Graasten – et slot og et sogn, så vi springer frem til de to slesvigske krige, hvor Adsbøl atter fik krigstid ind på livet. Byen lå ved hærvejen, hvor danske og tyske tropper passerede forbi eller var indkvarterede i 1848, 49 og 50. I 1848 efter slaget ved Bov kom Frederik VII ridende i spidsen for livgarden. I 1849 lå Adsbøl direkte i krigszonen, da danske tropper fra Sønderborg og Sundevad rykkede frem og kastede oprørshæren tilbage. Der skete dog ikke større skade på byen, ingen gårde eller huse kom i brand. En ulempe var det for bønderne, at de måtte stille med heste og vogne og kusk til



Hamburgske Infanteri på Adsbøl kirkegårdi juli 1848.

Kopi af litografi fra 1848.

(Lokalhistorisk Arkiv)



Træfningen ved Adsbøl. 3. april 1849.
(Lokalhistorisk Arkiv)

ægtkørsel for hærene, og indkvarteringen af sultne soldater kunne gøre alvorlige indhug i folks forrådskamre, de blev ryddet for alt spiseligt.

I 1850 foregik krigshandlingerne i Sydslesvig, og slaget ved Isted afgjorde krigen. Mange sårede blev bragt til lazarettet på Graasten slot, og her døde mange, og de blev begravet på Adsbøl kirkegård ved siden af Mads Hansen, der var faldet i Adsbøl den 3. april 1849. Gravstenen kan vi se ude på kirkegården. Den har indskriften: Denne sten satte det danske folk over Mads Hansen, Søhuse, der faldt d. 3. 4. 1849. Tillige med over 16 afdøde danske krigere på Graasten Lazaret i 1850-51.

Disse navnløse soldater ved vi hvem er. Vi kan finde dem i Adsbøl kirkebog, og vi kan se, at det er unge fynboer, der blev sårede ved Isted. De døde imidlertid ikke af deres sår, men af tyfus. Under de dårlige hygiejniske forhold, der rådede på den tid udbrød en tyfusedemi, og inden for 3 måneder døde altså 16 af soldaterne.

Krigen 1864 berørte Adsbøl stærkere end 3 årskrigen. Ikke en gård og ikke et hus undgik at have preussiske soldater i indkvartering i tiden

fra 7. februar til omkring 1. juli. Det var naturligvis en stor belastning, for belægningen var stor. I præstegården kunne der ofte være op til 90 soldater i indkvartering, så soldaterne lå i alle rum og brugte køkkenet og stjal af præstens flæsk og øvrige lager af forråd.

Som i tidligere krige mærkede Adsbøl også 1. verdenskrig. Ikke færre end 14 unge faldt.



Minde over Adsbøl Sogns faldne Sønner. 1914-18.
(Lokalhistorisk Arkiv)

Bøndernes kår i Adsbøl

Bønderne i 1500-tallet var fæstebønder enten under kongen, hertugen på Lyksborg eller under Ahlefeldterne på Graasten.

Ahlefeldterne var jordgriske herremænd. De købte og mageskiftede gårdene i Adsbøl, Bojskov og Fiskbæk for at få samlet deres jord, og da de havde fået samlet tilstrækkelige gårde, så nedlagde de dem og oprettede store avlsgårde, hvor der før havde ligget en landsby, det gælder Fiskbæk, Bojskov og Graasten herregård. Jorden til disse store gårde er oprindelig nedlagte landsbyer. De tidligere bønder fik så i stedet et mindre sted, et såkaldt kådnersted med lidt jord til, som de kunne dyrke til eget brug og så i øvrigt gøre tjeneste 3-4 dage om ugen som hovbønder på herregården.

Det var Gregers Ahlefeldt på Graasten, der begyndte denne udryddelse af bøndestanden her på egnen. I 1608 lod han landsbyen Fiskbæk nedbrække og opførte så herregården af samme navn, på samme måde gik det med Bojskov og Adsbøl. I 1653 skriver præsten i Adsbøl: »Der lød megen gråd og hysten ved byens ødelæggelse.« Præsterne – eller i al fald nogle af dem – var før i tiden ret flinke til at skrive lidt ned om forholdene i sognet, og i 1699 skriver præsten, at der i Adsbøl er 1 mølle og 15 kådnersteder.

Møllen brændte omkring 1715-20, og blev ikke opført igen. Vi ved hvor den har ligget. Men det var lidt upraktisk for disse kådnere, at møllen ikke blev genopbygget, for nu skulle de lade deres korn male på Munkemølle, og det var en lang og besværlig vej.

At være kådner og hovbonde var en trælsom tilværelse. Herremanden havde hals- og håndret over bønderne, og var de genstridige, så havde man både træhesten og hundehullet til at straffe dem med.

Vi ved noget om, hvorledes der så ud på disse kådnersteder, af hvilke der nu ikke findes nogle bevarede. Men i 1709 lod greven på Graasten alle sine undersåtter registrere. På hver eneste ejendom noteredes, hvem der boede der, og hvor mange børn der var, og hvem af børnene, der var sønner, for det var den fremtidige arbejdskraft. Endvidere er der en beskrivelse af bygningerne og besætningerne.

Skolegang var der ikke meget af, så en stor del af befolkningen kunne hverken læse eller skrive.

Første gang, der er nævnt noget om skole, er sognepræsten i Adsbøl, Christian Steffensen. Han var præst fra 1643-1661. Han bliver omtalt som skoleholder, men hvor meget undervisning han har givet, om det har været andet end gennemgang af Luthers katekismus, forlyder der intet om, og vi ved heller ikke, om der har været en skolebygning. Men i slutningen af 1600-tallet og de første år af 1700 træffer vi degn og skoleholder, Karsten Degn. Han hed Karsten Schwarz, og han efterfølges af sønnen Hans Schwarz. Der er nu ikke nogen af dem, der får ros for deres virke som lærere. Skolesproget er dansk, men i indberetning fra pastor Thomsen i 1725 skriver præsten, at han har pålagt degnen at informere på tysk. Hans Schwarz har nu næppe været i stand til at undervise hverken på dansk eller tysk, for efter at hertugen på Graasten, havde overværet undervisningen i skolen, befalede han, at børnene skulle overføres til Graasten skole, da de i Adsbøl hverken havde lært kristendom eller at læse og skrive.

Om Hans Schwarz blev afsat, ved vi ikke, men han må have levet i yderste armod, for han nævnes i fattigregnskabet, som den gamle udlevede degn, der tillige med 11 andre fattige har fået fattigunderstøttelse.

Hans Schwarz bliver efterfulgt af sønnen Friedrich Schwarz, tredje generation af familien, men han synes ikke have været bedre end sin far eller farfar, snart værre, for han bliver afsat på grund af dårlig opførsel. Og generalsuperintendenten, biskoppen i Slesvig, der er på visitats, skriver i sin beretning, at børnene i Adsbøl er usædvanligt uvidende.

I slutningen af 1700-tallet får vi et indtryk af dagliglivet i Adsbøl. Det var den daværende sognepræst, Burchardi, der var meget optaget

af alt, hvad der skete i sognet, hvorledes der så ud, hvorledes levevilkårene var, og om befolkningsantallet. For 200 år siden i 1772 foreligger fra hans hånd en artikel, han fik trykt i et tidsskrift, der hed Sle-Hol. Provincialberichte. Han begynder med at fortælle om sognets størrelse og om Graasten slot og herregårdene. Så går han over til at prise skønheden i Adsbøl, og at det er et meget sundt sted at leve, og det beviser han med en statistik, idet han nævner, at han på et år har begravet 22 og af disse 22 var en 104 år, en var 90, tre var over 80 og fem over 70. Men vi får nu ikke noget at vide om de resterende 12 personer, men kan skønne os til, at de fleste har været børn. Børmedeligheden var nemlig på den tid betragtelig. Han erkender også, at en del yngre, der arbejder på teglværket dør tidligt, for arbejdet der er hårdt, og mange sætter deres sundhed til. Det er akkordarbejde fra tidlig morgen og til sen aften. Lønnen er beskeden, så der er ikke mange penge til kosten, hvorfor teglværksarbejderen søger at få kræfter til ved at drikke brændevin, og han tilføjer, at arbejdet med det fugtige ler, afvekslende med arbejdet ved ovnen og de varme sten »kan let skade den flittige arbejders helbred.«

Han noterer, at i kirkelig henseende var sognet delt i to områder, til menigheden i Adsbøl hører 284 personer. I Adsbøl kirke er gudstjenesten hver søndag på dansk, mens der i slotskirken, hvortil hører 398 personer, er to søndage med tysk gudstjeneste og så en søndag med dansk. Det samlede indbyggerantal i sognet er, som det fremgår af pastor Burchardis tal, i alt 682 personer.

Om landbrugerne fortæller han også. Udover Graasten herregård og Fiskebæk ligger der en række mindre ejendomme. Hver ejendom er normalt på 7-8 tdr. land, en enkelt dog større. Der var i alt 59 mindre ejendomme i sognet, og heraf var de 12 arvefæstere under Graasten gods, 30 var arvefæstere under Fiskebæk og de sidste 17 ejendomme under Bojskov, men de var selvejere, hvilket de var blevet i 1784.

Arvefæstere betalte en årlig afgift på 5 rdl., men foruden havde de så ugentligt 3 hoveridage på godserne. Selvejerne under Bojskov havde givet 2-300 rdl. for fritagelsen af hoveripligten og i 1792, 8 år efter de er blevet deres egne herrer, konstaterer Burchardi, at ændrin-

gen fra fæster til selvejer har været en fordel. »Man ser allerede sporene af forbedringer i marken og på bygningerne.« Vi får også lidt at vide om, hvorledes de kådnersteder så ud. Huset er som regel på omkring 9 fag, og det svarer til et hus på 16 m i længden og ca 7 m bredt. Altså på størrelse med et parcelhus på 116 m². I et sådant hus var der ofte aftægt i ca 2-3 fag, så var det 2 fag til lade og i de sidste ca. 4 fag var der så stald og beboelse for en familie på omkring 5 personer. Af dyr var der gerne 1 hest, 2-3 køer og 2-4 får.

Der blev dyrket boghvede, rug, byg og havre, hvorpå jorden hvilede i 3-4 år. Foldudbyttet var såre beskedent. Et gennemsnit på 6 fold er tilfredsstillende. Præsten skriver: »Den flittige landmand, der i sit ansigts sved dyrker sin jord, har i et godt år, når han har lagt udsæd til side, til sig selv og sin familie ca. 5 tdr. brødkorn, lige så meget byg og måske 10 tdr. havre, som han må dele med sin hest. Mælken fra 2 køer giver smør til salg, og ulden fra fårene giver ham klæder. Dermed lever han tilfreds, betaler sine afgifter, forbedrer sine forhold og giver ofte noget at sit brød til en uvirksom tigger, der finder det mere bekvemt at tære på andres arbejde end selv at arbejde.«

Der kunne selvfølgelig være fortalt meget mere om Adsbøl, om den udvikling, der har fundet sted, siden de første mennesker slog sig ned ved Nybøl Nor og gennem århundreder skabte et samfund, begyndende som jægere, og senere opdyrkede jorden og blev bønder, håndværkere, og byggede en kirke. Og om den ændring, der skete, da Ahlefeldterne ændrede bondelandskabet til herregårdsmarker, og som efter 1. Verdenskrig blev ændret, og blev rammen om flittige og nøjsomme husmandshjem. Men der sker stadig en udvikling, og nu bliver disse brug slået sammen til gårde. I et levende samfund er der stadig udvikling, men i det store og hele har Adsbøl dog stadig formået at bevare det hyggelige, mindre samfundspræg, hvor man med et nudansk udtryk »kommer hinanden ved«.

Poul Andersen



Adsbøl kirke ca. 1920.

(Lokallhistorisk Arkiv)

Årets gang 1991

Januar

Med det nye år trådte en plejeordning i kraft i Graasten. Det sker efter devisen »længst muligt i eget hjem«, og bygger på en udvidelse af hjemmepleje, så den også omfatter besøg i aften- og nattetimerne.

På skoleområdet er planlagt en forbedring af lokaleforholdene på Kværs skole, og byrådet har måtte frigive 120.000 kroner til køb af forskelligt EDB udstyr til brug i undervisningen efter krav fra undervisningsministeriet.

Kirkebladet, som kommunens borgere i mange år har modtaget, er nu gået ind, det sker som følge af stadig stigende udgifter og en formodning om, at det stadig i højere grad forsvinder i den syndflod af reklamer der omdeles. Det bliver nu erstattet af en månedlig kirkeside i »Gråsteneren«.

Februar

Formanden for Handelsforeningen kunne i sin beretning fortælle om godt besøg, også af udenbys gæster ved julemessen, men desværre ligger det stadig tungt med at få de mange tomme butiklokaler i Graasten udnyttet. Til gengæld er der interesse for det nye boligbyggeri i Skolegade, og på det område, hvor maskinfabrikken lå.

I Rinkenæs havde man håbet på, at omfartsvejen i Rinkenæs ville komme igang. Borgmester Peter Brodersen havde været i trafikministeriet for at fremme sagen, men forgæves. Sagen er henlagt, da »Riget fattes penge«.

Marts

Civilforsvarsforbundet i Graasten fejrede 50 års jubilæum med »åbent hus« i CF gården, og mange mødte op for at lykønske og få nærmere kendskab til det arbejde, der udføres af de mange frivillige. I kommunen er der nu 8 steder opstillet, flaske- og papircontainere og batteribokse. Rinkenæs borgerforening har holdt generalforsamling. På dagsordenen var omfartsvejen naturligvis. Trafikken gennem byen er til stor gene. Heller ikke postvæsenet syntes at tilgodese Rinkenæs. Postkontoret er skåret ned til kun at have åbent halvanden time dagligt.

April

Man er begyndt på den påtænkte byfornyelse omkring Kongevej og Nygade, hvor der åbnes for trafik i begge retninger. Senere kom så turen til bymidten, hvor man ved samme lejlighed renoverede vand- og kloakledninger. Som det er blevet skik, har der været »Ren dag« arrangement, hvor byens og Ulsnæscenrets forretningsfolk gik i gang med koste, sæbe og vand for at friske torv og gader op.

Maj

Lokalhistorisk arkiv er for tiden i lighed med arkiver landet over, i gang med at registrere, hvilke foreninger der er og har været i kommunen, som vi har arkivalier på. Det er ca. 100, men endnu mangler der aflevering fra nogle foreninger, og vi håber at modtage de gamle papirer, de skulle nødig gå tabt, det er et stykke historie.

Graasten har fået et museum. Det er Karen Fabricius, der har åbnet sit »Ganske lille museum« i Borggade. Foruden en butik med alt i papirvarer er der vekslende udstillinger af mange spændende gamle genstande, som servietter, glansbilleder og telegrammer, der fører os tilbage til svundne tider.

Juni

Kommunen har bedt planstyrelsen om at foretage en kortlægning af alle de huse i by og på land, der er opført før 1940. På den måde får man en oversigt over, hvilke bygninger der er bevaringsværdige tillige med deres historie og kulturelle værdi.

Dette tiltag vil sikkert glæde mange, men man kunne ønske, at det havde fundet sted mange år tidligere, så ville nok en del særprægede huse være blevet bevaret. Undersøgelsen er udført af fire unge arkitektstuderende, der i relation til deres påklædning kaldtes »Røde Jakker«. Resultatet vil foreligge som et kommuneatlas i begyndelsen af 1992.

Juni er sommerfestenes tid. Kværs holdt en fire dages sportsfest for både børn og voksne. I Rinkenæs var den årlige »Nøglefest«, der byder på mange forskellige former for underholdning. I Graasten afholdtes et »Oldtimerløb« med deltagelse af mange gamle biler og motorcykler. Løbet gik til Flensborg, og der var mange tilskuere langs ruten for at se på de velholdte køretøjer.



Juli

Den 6. juli blev det nye torv indviet, og en del huse i nærheden har også fået en ansigtsløftning, forhåbentlig vil mange turister tiltrækkes af det nypudsede centrum i Graasten.

Til fordel for »Red barnet« åbnede Dronning Ingrid slotsparken den 25. juli, så man kunne gå tur i parken og nyde den medbragte mad og senere se folkedans. I den dejlige aften var der mødt 1400 op, og der indkom et stort beløb til det gode formål.

Højdepunktet i juli er ringriderdagene, der også i år var en succes.

August

Som sædvanlig foregår vagtafløsningen ved slottet om fredagen med musik. Det var den 2. august, at VI Hjemmeværnsregions musikkorps spillede ved vagtafløsningen og gav senere en koncert på torvet. En anden festlig begivenhed i august var navngivningen af det nye IC-tog, der af Dronning Ingrid fik navnet Kong Frederik IX ved en festlighed på Graasten station, hvor mange var mødt op. Om eftermiddagen var der på Graasten stadion stor folkefest med et righoldigt musikprogram. I dagens anledning var der mulighed for at få en tur med det nye tog til Rinkenæs og Tørsbøl, der denne dag var opstået som DSB-stationer. På Slotsbakken var en udstillingstogvogn stillet til rådighed, og i den var udstillet billeder af Kong Frederik IX som sommergæst i Graasten. Det var det lokalhistoriske arkiv og biblioteket, der stod bag udstillingen.

September

Med overgang til september sluttede sommerens festligheder. Denne gang stod torvedagene i eventyrets tegn med forretningsfolkene i gamle dragter, med et væld af arrangementer, og med besøg af Søværnets to øvelsesskibe, Thyra og Svanen.

Menighedsrådet i Adsbøl og Graasten indbød i samarbejde med den tyske menighed til en koncert fra den russisk-ortodokse kirke i Hamborg. Det var en særpræget musikalsk oplevelse i en fyldt kirke.

I Sydbank udstillede fhv. malermester Alfred Hansen en del af sin store spændende samling af lertøj her fra egnen. Et interessant emne, som han har beskrevet i sin bog »Pottemageri på Sundeved- og Broagerland.

Oktober

Graasten Ungdomsklub har fået lokaler i det tidligere cafeteria på havnen og fik i den anledning et bidrag af Sydbank på 2.000,- kr. til ny gulvbelægning. Også Graasten Ringriderforening har uddelt milde gaver fra årets overskud til forskellige foreninger. Teaterforeningen har holdt sit foreløbigt sidste årsmøde, da der er manglende tilslutning og dermed økonomiske vanskeligheder, der har gjort det vanskeligt at fortsætte. Lokalhistorisk Arkiv har fået overdraget Teaterforeningens arkiv.

November

Sydbank påtænker at lukke filialen i Ulsnæscentret, hvilket beklages af både kunder og forretninger i centret. På ruten Graasten - Flensborg er indsat en ny passagerbåd, et moderne skib, der kan rumme 200 passagerer, og gøre turen på 45 minutter. Det er et svensk skib, der hedder »Kosterø«.

December

Graasten Turistforening har gjort status og konstateret, at det forgangne år viser en fordobling af turistkontorets funktioner i forhold til 1990. Årets arrangement har haft stor publikuminteresse. Man arbejder stadig med at forskønne byen med en statue af »Den lille pige med svovlstikkerne«. Hovedpersonen i det eventyr H. C. Andersen digtede under et feriebesøg på Graasten Slot. Arrangementet ved navngivningen af IC-toget gav et godt overskud, ligesom der også er kommet et pænt overskud af salget af Døgnbagerens »Specielle eventyrbrød«, hvert solgt brød giver 1,00 kr. i kassen, mærket »Statue«.

Elsebeth Thygesen Kristensen

HISTORISK FORENING
FOR
GRAASTEN BY OG EGN

Årsberetning for 1991

Så er der gået et år igen, siden vi sidst holdt generalforsamling i Historisk Forening. Med baggrund i de store omvæltninger, der er sket og stadig finder sted i den store verden, så må man sige, at vi ikke har mødt de store begivenheder hos os. Graasten by har ganske vist skiftet ansigt i centrum. Den store omlægning af Torvet og Slotsgade er nu fuldført og det betyder bl.a., at mange billeder af dette område nu vil være forældede og dermed historiske. På den måde er vi naturligvis alle parter i »Historiens gang«, uden at vi måske tænker så meget over det.

Foreningen har stadig tilgang af medlemmer, og vi er nu ca. 300 medlemmer

På sidste års generalforsamling, hvor 50 medlemmer var mødt frem i den store sal på Rinkenæshus, havde vi bedt Alfa Hansen om at komme og fortælle om det Graasten, som hun mødte og lærte at kende, da hun i 1940 kom til Graasten og Peter Hansen blev teglmester på Graasten Teglværk. Efter den beskrivelse, Alfa Hansen gav af vejen fra teglværket ned til Graasten by, kunne alle forstå, at der sker mange forandringer i en periode på 50 år.

Foredraget gav anledning til, at flere tilstedeværende fortalte erindringer. Længst tilbage kom Tim Hansen, som kunne berette fra tiden efter genforeningen, assisteret af skovfoged Peter Hammer.

Sommerudflugten gik til Tørring Mølle. Vi var 37 i bussen og havde medbragt lige så mange paraplyer. Det skal dog straks siges, at vi ikke fik brug for nogen af dem, da den truende regn holdt sig på afstand.

Vi gjorde stop ved Hærulfstenen og ved Immervad bro, hvorefter vi kom sydfra ind til det mægtige voldanlæg, hvor Tørring slot har stået. Vi sørgede dog for at styrke os med kaffe og lagkage på Tørring kro i Hammelev, forinden vi kom på 1½ times rundgang i alle kroge af møllebygningen og museet samt vognsamlingen. Vi havde en god guide fra Vojens turistforening, der også til slut viste os de få rester af slottet og den botanisk interessante bevoksning på banken. Et æbletræ var væltet og i hullet under roden havde man fundet potteskår fra middelalderen. Der er netop nu for nylig søgt om tilladelse til at grave videre under træet.

Flere af vore bestyrelsesmedlemmer deltog i efteråret i et fællesmøde med de andre historiske foreninger i området. Det blev holdt på det nye museum i Bov. Vi fik her museet at se og derefter Drewsens egen beretning om museets tilblivelse. Der blev også udvekslet erfaringer med hensyn til mulige aktiviteter i foreningen.

Vort eget efterårsmøde holdt vi på Den gamle Kro den 27. november. Her mødte en ganske stor flok af medlemmer (46) for at høre Inge Adriansen fortælle om 5 - 6 kvinders liv på teglværkerne, hun viste også nogle interessante lysbilleder af disse kvinders arbejdsforhold og hjem.

På mødet blev den nye årbog præsenteret og udleveret. Jeg kan vist gå ud fra, at alle har læst den med interesse. Den var som vanligt redigeret af Poul Andersen, som har lagt et stort arbejde både i bogen og i arkivet.

Nu har vi så generalforsamling igen og jeg takker den øvrige bestyrelse for aktiv medvirken i foreningens liv. Jeg kan oplyse, at vi tænker på at arrangere en sommertur den 13. juni til Knappen og Damgård mølle. Efterårets møder kan jeg ikke sige så meget om endnu.

Sven Kjems

Det lokalhistoriske arkiv

1991 har været et travlt år i arkivet, hvor vi har modtaget mindst en aflevering om ugen. Foreningsarkiver, personarkiver, topografiske arkivalier samt billeder. Det har derfor været vanskeligt at følge med i at registrere, det vi har modtaget, så hermed opslås ledige stillinger til de af vore medlemmer, der har tid, lyst og interesse i at give en hånd med i arkivet et par timer om ugen. Man kan blot melde sig på arkivet en mandag mellem 14 og 16 for at høre nærmere om hvad dette ulønnede arbejde går ud på.

Selv om det kan være tidsrøvende, så er det os en glæde, at der kommer gæster, der gerne vil finde oplysninger om deres familier, og anden viden som arkivet rummer, det er rart, at det bliver brugt både af unge og ældre. Arkivet har også medvirket med billeder fra vor store billedsamling ved udstillingen i en togvogn i forbindelse med navngivningen af det nye IC-tog. For nylig er der udkommet: Graasten kommuneatlas, det er udgivet af Miljøministeriet og planstyrelsen i samarbejde med Graasten Kommune. Det beskriver bevaringsværdige bygninger i by og på land. Det er blevet en smuk bog forsynet med kort og billeder, så man får et godt indtryk af udviklingen gennem årene i Graasten kommune. Her har arkivet også medvirket. Det er en uskreven lov, at får vi i Graasten arkivalier der hører hjemme i Bov, så sender vi det til Bov, og får de noget i Augustenborg der hører hjemme i Graasten får vi det. Som bevis for dette samarbejde, er nedenstående uddrag af en dagbog, som vi har fået tilsendt fra Grindsted lokalhistoriske arkiv.

Dagbogen er skrevet af Barthold Jürgensen en søn af farver Marcus Jürgensen i Borggade. Barthold gik i faderens fodspor, fik uddannelse

som farver, og i 1868 købte han et farveri i Nykøbing Falster. De sider af dagbogen, vi er i besiddelse af, omfatter kun et besøg i barndomshjemmet i 1864, da krigen var brudt ud.

»København d. 24.2.1865. Nu er der hengået et par år, siden jeg kom hjem fra Tyskland. Jeg troede da, at nu kunne jeg henleve i ro og fred i Graasten, men det var en tåbelig tanke. Hvornår kan et menneske slå sig til ro? Ikke før han går i graven. Mennesket spår, men Gud råder. Det for Danmark så skrækelige år 1864 kom og forstyrrede alt. Den anden dag i året, Asmus Sølvbryllupsdag, da var vi glade og fornøjede. Faders forretning blomstrede i enhver henseende, og vi troede os, i velstand og glæde, men før året var tilende var alting forandret. Familien var splittet ad. Forretningerne stod stille, og vi var næsten fredløse i vort eget fædreland.

Jeg måtte efter at være blevet behandlet skammeligt af fjenderne, stjæle mig bort om natten i mulm og mørke. En fattig fisker satte mig i sin lille båd over til Als, der opholdt jeg mig i 10 uger, og kom så videre til Fyn, og så videre til København og blev bestyrer i Madam Holst's Farveri.

I den bevægede tid da jeg endnu var hjemme, så jeg mange gripende scener. Den værste var en aften, da min moder og jeg sad i stuen, og ventede fader hjem fra en forening han havde som sognefoged, men vi ventede forgæves. Da blev vi opmærksomme på, at flere af byens borgere blev arresterede, og vi anede grunden til at fader ikke kom. Vi ventede derpå næsten at se ham arresteret. Det varede heller ikke længe, da kom han med fire soldater med skarpladte geværer, og blev trukket bort for vore øjne. Moder græd og holdt sig ved mig, da kom det ondsksfuldste menneske jeg har set tilsyne, hun kom springende ind fra gade og klappede i hænderne og slog en høj latter op. Det var Mad. Ahlmann. Jeg var tæt på at rive mig løs fra moder og styrte over for at stoppe munden på hende, men jeg betvang mig og gik ind. Næppe var jeg inde, før der kom bud efter mig til generalen, men jeg slap med stuearrest.«